

כיבוד אב ואם מול ערכים אחרים

ראשי פרקים

- א. אקדמות מילין
- ב. סוגיית היסוד
- ג. כיבוד אב ואם מהו?
- ד. הרחבת האיסור גם למצוות ואיסורים מדרבנן
- ה. התנגשות בין עניינם של ההורים לענייניו של בנם
 1. נישואין שלא ברצון ההורים
 2. לימוד תורה במוסד חינוכי שלא ברצון ההורים
 3. לימוד תורה נגד רצון ההורים בימינו
 4. עלייה לארץ ישראל נגד רצון ההורים
 5. מצות ישיבת ארץ ישראל שלא ברצון ההורים
 6. ענייני תפילה ואמירת 'קדיש'
- ו. ציות לצו ההורים בניגוד לערכים אחרים
 - ז. אחרית דבר

א. אקדמות מילין

מצות כיבוד אב ואם – מן המצוות שאין להן שיעור היא. על אף שהורו חכמים שאל לו לאדם "לחשב מתן שכרן של מצוות", מן המפורסמות הוא שגם בעולמם של חכמים מדברים במצווה "קלה" ובמצווה "חמורה", ומצוות כיבוד אב ואם נמנית עם המצוות ה"חמורות" (ירושלמי קידושין פ"א ה"ז) ביותר. ודומה שלא לחינם, קבועה היא עלי עשרת הדיברות, ואף שכרה רב מאד: "למען יאריכון ימין על האדמה". לא לחינם, מונה אפוא הנביא יחזקאל (כב, ז) את העובר על מצווה זו עם בעלי העוון הגדולים ביותר.

חשיבותה של מצות כיבוד אב ואם ניכרת אף בשעת נתינתה. לפי מדרשם של חכמים, עוד כשהיו במרה, ולפני שקיבלו ישראל את התורה, כבר נצטוו על מצוות כיבוד אב ואם (סנהדרין נו ע"ב).

מכאן אף מקור אותה מימרה חריפה, שהשלכותיה במישור התיאולוגי מרחיקות לכת: "מלמד שהשווה הקב"ה כיבוד אב ואם לכבודו". השוואה זו מנומקת בכך

דברים שאין להם שיעור
מכון צומ"ת, אלון שבות תשס"ה

ששלושתם – האב, האם והקב"ה – "שותפין הן באדם"¹, ובניסוח חריף עוד יותר, בתלמוד הירושלמי, בשם רבי שמעון בר יוחאי: "גדול הוא כיבוד אב ואם שהעדיפו הקדוש ברוך הוא יותר מכבודו"².

בעולמם של חכמים זכתה מצווה זו למקום נכבד ביותר³. היא נמנית עם המצוות "שאדם אוכל פרותיהם בעולם הזה, והקרן קיימת לו לעולם הבא". מכאן ואילך נשתלשלו פרטיה של המצווה בספרי הפוסקים, ראשונים ואחרונים⁴, עד שעשו פירות ופירי-פירות, ענפים, ציצים ופרחים⁵.

שני יסודות למצווה: הכבוד – "כבד את אביך ואת אמך" (שמות כ, יב; דברים ה, טז), והמורא – "איש אמו ואביו תיראו" (ויקרא יט, ג). נספחו אליהם איסורים שונים, שכולם – כך לפחות על פני הדברים – ממקור אחד יהלכון, והוא חובת הכבוד כלפי ההורים. כך, למשל, נגזר עונש מיתה על מי שמכה את אביו ואמו או מקלל אותם (שמות כא, טו-יז)

אכן, כרוב המצוות האחרות⁶, גם מצווה זו אינה מוחלטת. לעיתים, נדחית היא מפני מצוות אחרות, כולה או מקצתה.

-
1. ראו: מכילתא דרבי ישמעאל, פרשת בחדש, פ"ה, עמ' 231; תורת כהנים קדושים פ"א פו ע"ד; קידושין ל ע"ב.
 2. ירושלמי פאה פ"א ה"א (טו ע"ג), ומקבילה בקידושין פ"א ה"ז.
 3. ראו למשל: ירושלמי פאה פ"א ה"א; ירושלמי קידושין פ"א ה"ז; בבלי קידושין ל ע"ב - לב ע"ב.
 4. ראו למשל: רמב"ם הל' ממרים פ"ו; שולחן ערוך י"ד רמ.
 5. כמנהג דורות האחרונים, לא משכו ידם בעלי הליקוטים אף ממצווה זו. ראו למשל: ר' נפתלי הלוי, שו"ע י"ד הלכות כבוד אב ואם עם פירוש שני המטות (וינה תרמ"ד); הרב י' יוסף, הלכות כיבוד אב ואם עפ"י פסקי הר"ע יוסף (מעלה אדומים תשמ"ט); הרב נ"ש יונה, ספר מורא הורים וכבודם (ירושלים תשנ"א); א' עובד, ספר כבוד אב ואם ומוראם (בני ברק תשס"א); י"פ פלדמן, ספר כבוד אב ואם (ירושלים תש"ס); מ"א פנירי, ספר כבוד הורים (ירושלים תש"ן); ה"ד ליטוואק, ספר כבוד אב ואם (ניו יורק, חש"ד); הרב צ' תעסה, אוצר כבוד אב ואם (בני ברק תשס"ד).
 6. חריג לכלל זה הם איסורי עבודה זרה, גילוי עריות ושפיכות דמים, שלגביהם נצטוונו "יהרג ואל יעבור". ברם, גם יחסן של מצוות אלה בינן לבין עצמן טעון עיון מיוחד, ולא כאן מקומו.

במאמר זה לא נבקש להתחקות אחר הכלל, שבו עסקו רבים וטובים, אלא דווקא אחר היוצא מן הכלל. לאמור: באלו נסיבות, אם בכלל, נדחית המצווה מפני מצוות אחרות? באלו נסיבות יכול אדם⁷ להימנע מקיומה?

דווקא משום חשיבות המצווה, ומקומה הרם בסולם המצוות הנורמטיביות כמו גם בעולמם ההגותי של חכמים, מרתק להתחקות אחר החריגים לה, ולבחון באילו נסיבות התירו חכמי ההלכה להימנע מקיומה.

למותר לומר, שעיון זה, לא ללמד על עצמו בלבד יצא. שאלת התנגשותם של ערכים שונים עולה בכל מערכת משפטית, ודרכי איזון ושקלולן הם מן המלאכות הקשות והמרתקות שבעולם ההלכה והמשפט. כל תוצאה שהנה פרי של איזון ושקלול אלה, יש בה כדי לשקף עולם מופלא של ערכים, שבהן עומדת הנורמה האחת מול רעותה. ופעמים הרבה, שהאיזון הוא פרי הנסיבות הספציפיות שבהן נשאלת השאלה, ומושפע הוא מתנאי המקום, הזמן והעניין⁸.

כמו בתחומי הלכה אחרים, יש להבחין גם בסוגייה זו בין מקרים שבהם מצות כיבוד אב ואם מחייבת את ביטולה של מצות עשה במחדל, ב"שב ואל תעשה" (כגון ההימנעות מלקיים את מצות ישיבת ארץ ישראל או תלמוד תורה, שתידון להלן), לבין מצב שבו קיום מצות כיבוד אב ואם מתירה לבן לעבור על איסור ממשי בקום עשה⁹ (כגון שאמר לו אביו: חלל שבת או אכול נבלות וטרפות).

7. מטעמי נוחות גרידא, דיברנו לאורך המאמר דרך כלל ב"בן" וב"אב", אך למותר לומר שבהיעדר אמירה מפורשת אחרת (כמו לעניין מצות תלמוד תורה, ראו להלן), הדברים אמורים גם כלפי ה"בת" וה"אם".

8. דוגמא יפה לכך הם סדרי הקדימויות במצות כיבוד אב ואם, בין כיבוד אב לכיבוד אם, או בין כיבודם לכבוד מורו ורבו או כל תלמיד חכם, ואכמ"ל. לסוגייה הבסיסית ראו: קידושין לא ע"א; רמב"ם ממרים ו, יד.

9. במקרה שבו נדרש הבן לעבור עברה, ניתן להחיל כללים שמקורם גם בסוגיות אחרות (דוגמת "שליח לדבר עברה" או דין מסית), ועיקרם בעיקרון "דברי הרב [=הקב"ה] ודברי התלמיד [=אדם, הורה] – דברי מי שומעין?". סוגייה זו אינה מעיקר ענייננו כאן, ולא נעיר עליה אלא בדרך אגב.

בעניין זה, יש כמובן מקום לשקול מהי הרמה הנורמטיבית – הן של קיום מצות כיבוד אב ואם בנסיבות מסוימות¹⁰, הן של האיסור או החובה שמכוחם מבקשים אנו לדחות את קיום מצות כיבוד אב ואם. הדעת נותנת, שלעניין זה תהיה אבחנה בין מצווה דאורייתא לבין מצווה דרבנן.

ב. סוגיית היסוד

הסוגייה הבסיסית בנושא זה¹¹ מצויה בברייתא שהובאה במסכתות יבמות (ו ע"א) ובבא מציעא (לב ע"א):

יכול אמר לו אביו [=של כהן] היטמא, או שאמר לו 'אל תחזיר' [=אבדה], יכול ישמע לו? תלמוד לומר "איש אמו ואביו תיראו ואת שבתתי תשמרו" (ויקרא יט, ג), כולכם חייבין בכבודי!

טעמא דכתב רחמנא 'את שבתתי תשמורו', הא לאו הכי – הוה אמינא צייתא ליה. ואמאי? האי [=מצות כיבוד אב ואם] 'עשה', והאי [=מצות שבת] 'לא תעשה' ו'עשה'? איצטריך. סלקא דעתך אמינא הואיל והוקש כיבוד אב ואם לכבודו של מקום... הלכך לציית ליה? קא משמע לן דלא לשמע ליה¹².

10. ייתכן שכשמדובר בכיבוד ישיר (כגון: מאכילו, משקהו וכי"ב), חיוב מצות כיבוד אב ואם הוא מדאורייתא, בעוד שבנסיבות אחרות, כשהכבוד הוא עקיף, החיוב הוא מדרבנן בלבד. ראו להלן.

11. סוגייה זו עוסקת בעימות בין ערכים שונים: הן במישור העקרוני, בעניין מעמדה של מצות עשה מול איסור לא תעשה (וברובד מפורט יותר: 'סתם' איסור מול איסור שיש בו כרת), מצוות 'חמורות' (דוגמת שבת שהמחלל אותה הושווה לעובד עבודה זרה) מול מצוות 'קלות'; הן במישור של מצוות ספציפיות דוגמת מצות כיבוד אב ואם מול מצוות השבת.

12. בתרגום חופשי: טעמו של דבר, שבמקרה זה אין לשמוע לאב, לפי שכתבה תורה "את שבתותי תשמרו", הרי שבלא פסוק זה היינו אומרים שיציית לאביו. ומדוע? והרי מצות כיבוד אב ואם – מצות עשה היא, ואילו שבת יש בה גם "עשה" גם "לא תעשה", וממילא היינו יודעים שדוחה היא חובת הציות לאב. ומתוך התלמוד: צריך, היה עולה על דעתך לומר שמכיוון שהוקשה מצות כיבוד אב ואם לכבוד המקום ייחדו מצוות השבת, באים ומודיעים שבמקרה זה לא ישמע לאביו.

יושם אל לב, שבמקור זה ניתנו דוגמאות לשני סוגים שונים של צווים שנותן האב לבנו: הצו האחד משקף הוראה נורמטיבית, של אב לבנו הכהן: "היטמא למת!". יש כאן הנחיה לעשיית מעשה פעיל, אקטיבי, שיש בו משום עבירה על איסור 'לא תעשה', איסורו של כהן להיטמא למת¹³.

לעומת זאת, הצו השני משקף הוראה שונה בתכלית: זו הנחיה להימנע בדרך של "שב ואל תעשה", מקיום מצות עשה של השבת אבדה¹⁴, על ידי חדילה מעשייה.

יתר על כן: הדוגמא הפרטנית שהובאה במקור זה מתייחסת למצווה 'חמורה' דוגמת שבת – שמעמדה גבוהה הן מבחינה ערכית¹⁵, הן מבחינה נורמטיבית (יש בה 'עשה' ו'לא תעשה', ועונשה כרת). ועדיין יש מקום להרהר, האם גם במקום שמצות כיבוד אב ואם תעמוד מול מצוות 'קלות' יותר, זו תהיה התוצאה¹⁶.

לצד דוגמא זאת, יש מקרים שבהם ציווי המפורש של האב מכוון רק כלפי עשיית הטוב, אך אין בו כל התייחסות לעשה רע'. אכן, מכוח הנסיבות הספציפיות עומד ציווי האב לכבדו אל מול מצוות וערכים אחרים. עיקרה של סוגייה זו נטוע בסוגייה הגדולה של 'כיבוד אב ואם' במסכת קידושין (לב ע"א):

13. לפי רש"י, גם הציווי על היטמאות זו למת לא נעשה בחלל ריק, אלא נועד להשיב אבדה שהייתה בבית הקברות לבעליה. יש כאן אפוא מקרה שבו מתמודדים ערכים שונים: מצות השבת אבדה ומצות כיבוד אב ואם אל מול איסור ההיטמאות למת.

14. אכן, מדובר במצווה שיש בה ממד כפול, של מצות עשה "השב תשיבם לאחיק" ושל איסור לא תעשה: "לא תוכל להתעלם".

15. על ביטוייה השונים של מעלת השבת מבחינה ערכית נכתבה ספרות עצומה. ראו, לדוגמא בעלמא: ספר השבת (ת"א, תשכ"ג); 'י' בלידשטיין (עורך), שבת: רעיון, היסטוריה, מציאות (באר שבע תשס"ד). על ביטוי משפטי שניתן לערך השבת כבר בתקופה קדומה ביותר, ראו מאמרי: "כי לא פורש" – פרק בהלכות מחללי שבת – בימים ההם, בזמן הזה", ספר היובל לרב ישעיהו הדרי, כתלנו טז (תשס"ד), 15-41.

16. תירוץ הגמרא "כולכם חייבים בכבודי" אכן מרמז שזו תהא התוצאה בכל מקרה שהמצווה האחרת מבטאת 'כבוד שמיים'. על 'לולאה משפטית' מעין זו, ראו למשל תוספות קידושין לב ע"א, ד"ה רב יהודה אומר.

- אלעזר בן מתיא אומר: אבא אומר 'השקני' מים¹⁷ מים¹⁸ ומצווה¹⁹ לעשות²⁰ – מניח אני כבוד אבא ועושה את המצווה, שאני ואבא חייבים במצווה²¹.
- איסי בן יהודה אומר: אם אפשר למצווה לעשות על ידי אחרים – תיעשה על ידי אחרים, וילך הוא בכבוד אביו.
- אמר רב מתנה: הלכה כאיסי בן יהודה²².

17. יושם אל לב שמדובר כאן בחיוב ישיר, הנמנה עם החיובים שמפורשים במדרש ההלכה (תורת כהנים קדושים) ובברייתא (קידושין לא סע"ב), ואף על פי כן, לדעת רבי אלעזר, נדחה הוא מפני 'מצווה' אחרת.

18. נוסח הסוגייה שלפנינו מדבר לכאורה על מצב 'נייטרלי' שבו אין לאב מניע מיוחד במתן הציווי לבנו. ברם, כאשר צו זה נועד למטרה זרה, כגון מניעת הבן מקיום המצווה האחרת, אין לכבדו. "שאינ אדם חייב בכבוד אביו ואמו אלא לעשות רצון קונו" (פסקי ריא"ז, קידושין פרק ראשון ח, י; וראו שו"ת כנסת יחזקאל, סימן לה).

19. המקורות התנאיים אינם מפרשים מה מהותה של מצווה זו. לכאורה, היה ניתן לחלק בין סוגי מצוות שונים, לפי רמתן ומידת חיובן. רש"י (אפשר שפירש כן מכוח המשך הסוגייה שמחלקת בין מקרה של 'מצווה עוברת' ל'מצווה שאינה עוברת'), מביא שתי דוגמאות, של קבורת המת או לויתו. ממנו ואילך, נשתלשלו דוגמאות אלה והגיעו עד לניסוח ההלכה ב"שולחן ערוך" (יר"ד רמ, יב). אכן, יש לדון במעמדן ובמהותן (לעניין קבורה, ראו רמב"ם, הלכות אבל יב, א), ולהרהר האם גם במצוות שרמתן הנורמטיבית נמוכה יותר יחול דין זה. מראשונים אחרים (דוגמת ה'נימוקי יוסף') עולה שדין זה נאמר לגבי כל המצוות, וראו להלן הערה 24.

20. הברייתא אינה מפרשת מה עניין "מצווה לעשות", האם כבר החל בה, שמא מדובר בפוטנציאל גרידא. הפרשנים העלו אפשרויות שונות ואכמ"ל. נציין רק שה'בית יוסף' (יר"ד רמ) הסביר, בעקבות ראשונים, שהכוונה היא שטרם החל לעסוק באחת משתי המצוות שלפניו. הראשונים (ראו, למשל, חידושי הריטב"א, ר"ן, ונימוקי יוסף על אתר) ובעקבותיהם ה'בית יוסף' והרמ"א על אתר מדגישים שאם התחיל במצווה תחילה – יגמור, מכוח הכלל שלפיו "העוסק במצווה – פטור מן המצווה". וראו, וראו לעניין מצוות אחרות, בשולחן ערוך או"ח לח, ח; עב, ב.

21. מבחינה אנליטית, ניתן לומר שנימוק זה, "אני ואבא חייבים במצווה", אינו מחייב, א-פריורי, את המסקנה שה"מצווה" – תהא אשר תהא, קודמת למצות כיבוד אב ואם. ומכל מקום, לדעת רבי אלעזר בן מתיא, בכל התנגשות – אפילו נסיבתית בלבד – יש לבכר את קיום המצווה ולהעדיפה על פני כיבוד אב ואם.

22. למרות ניסוחם של דברי רב מתנה ("הלכה כר' פלוני"), אפשר שאין כאן מחלוקת כלל, ורב איסי בן יהודה רק מסייג במקצת את הלכתו של רבי אלעזר.

מהו הנימוק להלכה שקבע אלעזר בן מתיא? חלק מהראשונים הבינו שבמקרה זה חל הפטור הכללי של "העוסק במצווה – פטור מן המצווה"²³. לפיכך, העוסק במצווה כלשהי²⁴, פטור באותה עת מקיום מצות כיבוד אב ואם. מכאן אף ההגבלה שנוהגת בסוגיית "העוסק במצווה", שלפיה בנסיבות מסוימות, כאשר המצווה האחרת יכולה להיעשות "על ידי אחרים", חייב הבן לקיים תחילה מצות כיבוד אב ואם שיכולה להתקיים רק בו.

כיוצא בזה, ייתכן שיש הבדל בין מקרה שבו המצווה ה'אחרת' היא מצווה 'עוברת'²⁵, שאם לא יעשנה כעת – יחמיצנה, לבין מצווה דוגמת כיבוד אב ואם ש"אינה עוברת", וחיובה חל בכל עת²⁶.

מכל מקום, חכמי ההלכה פסקו כאיסי בן יהודה וכמסקנת הסוגייה. וכך כתב הרמב"ם (הל' ממרים ו, ג):

אמר לו אביו השקני מים ויש בידו לעשות מצווה, אם אפשר למצווה שתעשה על ידי אחרים – תעשה ויתעסק בכבוד אביו, שאין מבטלין מצווה מפני מצווה. ואם אין שם אחרים לעשותה – יתעסק במצווה ויניח כבוד אביו, שהוא ואביו חייבים בדבר מצווה, ותלמוד תורה גדול מכבוד אב ואם.

על אף שבברייתא לא מפורשת מהות המצווה, בסוף דבריו מנגיד הרמב"ם את מצות תלמוד תורה לכיבוד אב ואם²⁷, ויש מקום לדון מה יהא גורלן של שאר מצוות. לעומתן, צמצמו אחרים את ההלכה, על סמך הסוגייה ופרשנותה, וקבעו שהדברים אמורים רק במצווה 'עוברת', שאם לא תיעשה עכשיו – יחמיצנה, וכשאי אפשר לעשותה על ידי אחרים.

23. ראו ברכות יא ע"א ומקבילות.

24. וכמו שפירש ה'נימוקי יוסף' על אתר, "דלא מפלגינן [=שאיננו מחלקים] בין מצווה למצווה".

25. הגדרת הקריטריונים להיותה של מצווה מסוימת 'מצווה עוברת' דורשת עיון לעצמו, ואין כאן מקומו.

26. וכמו שכתב הרמ"א על אתר, י"ד רמ, יב, בשם רבנו ירוחם והרא"ש, שאם אין המצווה הנוספת 'עוברת', יעסוק בכבוד אביו ורק אחר כך יעשה המצווה הנוספת.

27. להעדפת תלמוד תורה, שכידוע עומדת היא "כנגד כולם" (ראו משנה פאה א, א) על פני כיבוד אב ואם יש תימוכין רבים. ראו להלן.

ג. כיבוד אב ואם מהו?

העמדת מצות כיבוד אב ואם אל מול ערכים אחרים מחייבת בראש ובראשונה הגדרה מדויקת של תחומי המצווה.

פרשנות מצומצמת של מצווה זו תגביל את תחולתה, לפחות במישור ה'דאורייתא', רק לאותן חובות פורמליות שזכרו במפורש בסוגייה התלמודית, ועיקרן טיפול ישיר באב ובאם: האכלתם, השקייתם, הלבשתם ודאגה לצרכי המחיה הבסיסיים ביותר שלהם²⁸.

לעומת זאת, פרשנות רחבה יותר של גדרי המצווה מרחיבה את תחולתם לתחומים רבים נוספים. לפי פרשנות זו, כל המצער את הוריו פוגע בכבודם²⁹, ולו בצורה עקיפה³⁰, וכל שאינו מציית להם – אפילו בדברים שאינם נוגעים ישירות אליהם – פוגע בחובת מוראם.

28. כך למשל כתבו הרשב"א, הרמב"ן והריטב"א בחידושיהם לסוגיית יבמות ו' ע"ב. ועדיין יש מקום להרהר האם מדובר ברשימה 'סגורה' של חיובים, שזכרו במפורש בברייתא, או בדוגמאות שעניינן טיפול ישיר שיש ממנו הנאה פיזית, ממשית וקרובה לאב ואם.

29. לצד העיון הפורמלי יש מקום לדון בסוגייה העקרונית של הגדרת "כבוד" באופן כללי, והיחס בין ערך "כבוד האדם" ו"כבוד הבריות" באופן כללי למקרה הפרטי של "כבוד אב ואם". לסוגיה זו הקשרים שונים, ואין כאן מקומה. נסתפק בכך שנפנה את תשומת הלב לכך שאין מתאם בין סוגי ה"כבוד" השונים לבין מעמדם ביחס למצוות אחרות. כך, למשל, בעוד שמצות השבת אבדה מדאורייתא נדחית מפני 'כבוד הבריות', דוחה היא את מצות כיבוד אב ואם. ראו אור שמח, הל' ממרים ו', יב. לעניין סוגים שונים של "כבוד" וביטוייהם המגוונים במשפט העברי, ראו, לפי שעה: מ' אלון, "כבוד האדם וחירותו במורשת ישראל", מחניים 12 (תשנ"ו), 18-29; מ' אלון, "בצלם אלוקים ברא אותו" – כבוד האדם וחירותו, דף פרשת השבוע, גיליון 47, משרד המשפטים, תשס"ב; נ' רקובר, גדול כבוד הבריות (ירושלים תשנ"ט); י' בלידשטיין, "גדול כבוד הבריות", שנתון המשפט העברי ט-י (תשמ"ב-תשמ"ג), 127-185; הרב א' ליכטנשטיין, "כבוד הבריות", מחניים 5 (תשנ"ג), 8-15; א' הכהן, "משפט ורפואה: בין אנטומיה של חוק לפתולוגיה של יחסי דת ומדינה", שערי משפט 5 (תש"ס) 189-225; א' הכהן, "בין חופש המדע וכבוד האדם: עיונים בערכיה של מדינה יהודית ודמוקרטית", בתוך: קובץ בנושא ארכיאולוגיה וכבוד המת, בית מועצת יחד שליד בית נשיא מדינת ישראל, 25 עמ' [=ספר היובל לפרופ' א"ח שאקי, (בדפוס)].

30. על "כבוד אב ואם" בצורה ישירה לעומת קיום עקיף, ראו תוספות קידושין לב ע"א ד"ה רב יהודה אומר.

לפי הגדרה זו, הקריטריון לחובת ה'כבוד' – וממילא, להיפטרות ממנו בנסיבות מסוימות – תלוי במידת הקשר הסיבתי שבין המעשה לתוצאה: ככל שמדובר בזיקה ישירה יותר בין הבן לאביו (ששיאו טיפול ב'גופו' ממש), כך עולה 'משקלה' של המצווה.

קריטריון אחר עשוי להתבטא בהיקף ה'כבוד' וברמתו. בדרך זו הלך, לדוגמא, הרשב"א, שפירש בחידושו על אתר (סוד"ה מה דכתב) מה טעם אין חובה על הבן לשמוע לאביו במקרה זה:

לפי שאין עיקר כיבוד אב³¹ אלא במה שיש לו [=לאב] הנאה, וכדאמרין בקידושין "איזהו כיבוד? מאכילהו ומשקהו", אבל אמר לו לעשות דבר שאין בו הנאה של כלום³², אין זה כבוד שנצטווה עליה, וכבוד כזה אין בו עשה של תורה³³ שידחה אפילו לאו גרידא.

נקודה נוספת שיש לתת עליה את הדעת בהקשר זה היא שסוגייה זו עוסקת גם בהתנגשות שבין 'כבוד אב' למצווה אחרת. ברם, ייתכן שגם אם בנסיבות אלה לא חלה חובת ה'כבוד', עדיין חובת 'מורא' במקומה עומדת, ואפשר שהתנגשות בינה לבין מצוות אחרות יוביל לתוצאה שונה³⁴.

ואמנם, עיון בפרשני הסוגייה התלמודית הנזכרת מלמד שהבנת הסוגייה, בדרך מצמצמת או מרחיבה, עשויה להשפיע על תוצאותיה. כאמור לעיל, לדעת הרשב"א ובית מדרשו, 'כיבוד אב ואם' אינו מחייב אלא טיפול בצורכי המחיייה

31. דיוק בלשון הרשב"א עשוי להביאנו להגדרת 'עיקר' ו'טפל' במצות כיבוד אב ואם, בדומה למצוות אחרות.

32. לפי זה, ה'כבוד' הוא נגזרת של עצם ההנאה הישירה, אך אולי גם של רמת ההנאה. לפיכך, במקרה שאין אפילו 'משהו' הנאה (כלשון הריטב"א: 'הנאה של כלום'), אין כאן 'כבוד' כלל, אך ככל שעוצמת ההנאה תעלה, אולי תעלה עמה גם רמת החובה.

33. ועדיין ייתכן שתחול כאן חובה של 'כבוד מדרבנן', ברמה נורמטיבית נמוכה יותר. וראו דברי הגר"א בביאורו לשולחן ערוך, י"ד סוף סימן רמ. דרגתו הנמוכה של 'כבוד' זה אינה מאפשרת לו לדחות מפניו מצווה דאורייתא, אך עדיין אפשר שבכוחו יהיה לדחות חיוב נוגד שגם רמתו היא רק מדרבנן.

34. לדיון באפשרות זו ראו בהערותיו המפורטות של הרב ר"א יפה'ן למהדורת חידושי הריטב"א ליבמות (ירושלים תשמ"ח), עמ' עה-עז. דיון מעמיק בנקודה זו מחייב התייחסות ליחס שבין מצוות 'כבוד' ו'מורא', ואין כאן מקומו.

הבסיסיים ביותר של ההורים. ממילא, אמירה מפורשת של אב לעשות מעשה סתמי שאינה בכלל צרכים בסיסיים אלה, ושאינן לאב כל הנאה הימנו, דוגמת 'היטמא למת!', אינה נכללת מעיקרה במצות 'כיבוד אב ואם' וממילא לא חלה על הבן החובה לקיימה, ואף אסור לו לעשותה מפני האיסור שכרוך בה. קל וחומר, כשהמניע של האב הוא רצון פסול שבנו יעבור על איסור תורה.

ד. הרחבת האיסור גם למצוות ואיסורים מדרבנן

זאת ועוד: על אף שבסוגיית הגמרא במסכת יבמות מדובר לכאורה רק על מצוות מדאורייתא [=היטמאות למת, אי-השבת אבדה], מרחיב הרמב"ם את היריעה ומחיל את האיסור לציית לאב במקרה זה גם על מצוות שחיובן מדרבנן. וכך הוא פוסק בהלכות ממרים (ו, יב):

מי שאמר לו אביו לעבור על דברי תורה, בין שאמר לו לעבור על מצוות לא תעשה, או לבטל מצוות עשה, אפילו של דבריהם³⁵ – הרי זה לא ישמע לו, שנאמר "איש אמו ואביו תיראו ואת שבתותי תשמרו אני ה'", 'כולכם חייבים בכבודי'³⁶.

את הרחבת האיסור על ידי הרמב"ם, והחלתו גם על מצוות דרבנן³⁷, ניתן להסביר בכמה דרכים. דרך אחת הציע רבי יוסף קארו בפירושו 'כסף משנה' על אתר. לשיטתו, טעם ההרחבה נעוץ בכך שלשיטת הרמב"ם גם מצוות דרבנן בכלל 'לא תסור'³⁸, וממילא חל עליהם הכלל שבתלמוד, ש"כולכם חייבים בכבודי".

35. הרמב"ם אינו מדגים דבריו, אך לכאורה עולה מניסוחו ש'ביטול' זה הוא ב'שב ואל תעשה' ולא ב'קום עשה', כיוון שלא כתב מפורשות "בין שאמר לו לעבור על מצות לא תעשה של סופרים", כפי שכתב באיסורי דאורייתא. אכן, ה'אור שמח' על אתר הבין שאין לחלק בין עשה ל'לא תעשה' מדרבנן.

36. ניסוח שונה במקצת מופיע בברייתא בקידושין (לב ע"א)

37. בעקבות הרמב"ם הלכו גם ראשונים אחרים. ראו למשל דברי המאירי בקידושין לב ע"א.

38. אכן, נחלקו הפוסקים בשאלה האם קיום מצות 'לא תסור' באמצעות קיום מצוות דרבנן, הופך אותן למצוות דאורייתא ממש (כשיטת הרמב"ם, בספר המצוות, שורש א), או שעדיין קיומן הוא מדרבנן בלבד (כדעת הרמב"ן), ו'לא תסור' אינו אלא אסמכתא בעלמא (ראו דבריו בהשגותיו לספר המצוות, שם).

לעומת זאת, המהרש"ל (ים של שלמה, קידושין פרק ראשון, סימן סג) תולה זאת בטעם שונה:

ואינו צריך לטעם של ה'כסף משנה', מאחר דאמרינן להדיא [=שאמרנו מפורשות] בעירובין להיזהר בדברי סופרים יותר מדברי תורה, שבדברי תורה יש בו חיוב מיתה ולא תעשה, ובדברי סופרים בכלם חייב מיתה בידי שמים, אם כן אין לך כבוד המקום גדול מזה.

מכל מקום, מדברים אלה עולה, שאם המניע והמוטיבציה של האב הם "לעבור על דברי תורה", אסור לבן לשמוע לו ונפטר³⁹ מן החובה לציית לו. וכן פסקו הטור והשולחן ערוך⁴⁰.

ה. התנגשות בין עניינם של ההורים לענייניו של בנם

מקרה מבחן מעניין הוא כאשר יש התנגשות לא רק בין מצות כיבוד אב ואם לבין מצוות אחרות, אלא בין מצות כיבוד אב ואם לבין אינטרסים 'אישיים' יותר של הבן, שלעיתים עולים כדי מצווה ממש ולעיתים אינם נכללים בגדרה של מצווה מפורשת, אך מגלמים אינטרס מובהק של הבן, מעין 'דבר הרשות'. להלן נביא כמה דוגמאות להתנגשות מעין זו, שנידונו בספרות ההלכה.

1. נישואין שלא ברצון ההורים

אחד המקרים השכיחים הוא מקרה שבו יש מחלוקת בין הורים וילדיהם בדבר בן הזוג הראוי להם. לא אחת מפצירים הורים בבנם ש'יכבד' אותם וישיא פלונית או יימנע מלשאת אישה פלונית, או מתנים עמו תנאים אחרים שנוגעים לחייו לאחר הנישואין, כגון שיגור בסמוך אליהם ולא במקום מרוחק. לשאלה זו יש פן פורמלי מובהק, התלוי, בין השאר, בגילו של הילד ובמידת עצמאותו מבחינה משפטית, חברתית וכלכלית⁴¹. הדעות בעניין זה חלוקות כבר למן תקופת

39. ברובד הלמדני ניתן להבין, לפחות מלכתחילה, 'פטור' זה באחד משני אופנים: א. מלכתחילה המצווה לא חלה במקרה כזה; ב. עקרונית המצווה חלה תמיד, אלא שהאיסור הכרוך בציות להורה 'פוטרי' את הבן מקיומה, ואף אוסר עליו לציית לאב.

40. ראה טור ושו"ע יו"ד רמ.

41. למותר לומר שאין דינו של קטין שנישא על ידי הוריו, כדין בגיר שעומד ברשות עצמו.

התלמוד ואילך⁴². אכן, לצד הפן המשפטי-פורמלי, עלו בהקשר זה שאלות בתחום ה'דתית-הלכתי, ועיקרן מהי חובתו של הילד לשמוע להוריו בתחום זה.

כך, למשל, נדרש הרשב"א⁴³ – רבי שלמה בן אדרת, מחכמי ספרד במאה הי"ג – לעניינו של פלוני שנשא אישה בעיר אחרת, ונשבע לחמיו שיגור במקום מגוריו לפחות חמש שנים ו"שלא יערים בזה כלל". עם זאת, כבר בשעת הנדר הותיר ראובן פתח מילוט, שבו נקבע כי גם באותן חמש שנים יהא רשאי לגור בעיר מגורי הוריו לפחות ארבעה חודשים בשנה, אם חס וחלילה יחלו, יוכל להישאר עמם לסעדם "עד עמדם ממטתם".

אגב הידרשותו לשאלות משנה שונות הנובעות ממקרה זה, קובע הרשב"א שכאשר מדובר בניגוד עניינים בין יכולת הבן לקיים מצות כיבוד אב ואם לבין רצונו לשאת אישה במקום אחר, נישואיו קודמים (והרי גם בנישואי אישה יש מצווה⁴⁴, או, למצער, "הכשר מצווה" של מצות פריה ורביה⁴⁵).

גם המהרי"ק – רבי יוסף קולון (שו"ת מהרי"ק, שורש קסו) – נדרש לעניין מעין זה:

ראובן שנשבע לאביו שלא ישא אשה מבלתי רשותו. ובטרם נשבע עליו כבר מסר מודעא בפני עדים לבטל שבועתו באומרו שהיה ירא פן לא ירצה אביו ללכת בעבורו למקום פלוני אם מאן ימאן מלישבע לו על הדבר הזה.

והנה ראובן קידש שוב אשה אחת **בלי רשות אביו**, ובין קידושין וכניסה [=נישואין] ציווה לו אביו לבלתי יכנוס. ומאותה האשה אשר קידש ראובן

42. לסוגייה זו ראו בהרחבה: ע' שרמר, זכר ונקבה בראם (ירושלים תשס"ד).

43. שו"ת הרשב"א המיוחסות לרמב"ן, סימן רעב. וביאור הגר"א, יו"ד רמ, לה.

44. יש מקום לעיין בשאלה האם מצווה זו היא מצווה 'חיובית', שמטילה חובה ברמה של מצווה על אדם לשאת אישה, או שהיא רק מצווה 'קיומית', או בגדר של 'הכשר מצות פריה ורביה'. על מעמד מצות הנישואין ביחס למצוות אחרות, ראו למשל מגילה כז ע"א בהלכה הקובעת שאין מוכרים ספר תורה אלא "ללמוד תורה ולישא אישה".

45. הרשב"א מדגיש שמצווה זו היא "מצווה רבה" המשווית למצות תלמוד תורה. על "דירוגה" של מצווה והשפעתו על יכולתה לדחות מצות כיבוד אב ואם, ראו לעיל, בראש המאמר.

היה כבר נטען ונחשד עליה אך לא על ידי מנעלים הפוכים ורוק למעלה מן הכילה⁴⁶.

מבין השיטין עולה לפנינו עימות קשה בין אב שמבקש לכפות על בנו שידוך שאינו חפץ בו, לבין הבן ש'מורד' באביו ומאוהב באישה אחרת. גם לאחר הקידושין, מסרב האב להכיר ברצון בנו, ומנסה לשדל את בנו 'לשבור' את קשר הקידושין ולהימנע מנישואין אלה. כדי לעשות זאת, הוא משיב את הבן שיעשה כדבריו, אך הלה מתחכם לו ומייד בסמוך לאחר השבועה הוא מוסר מודעת ביטול שמבקשת לאיין את כוח השבועה.

לאחר עיון ארוך בסוגיית "התרת קידושין" מתייחס המהרי"ק לניגוד שבין מצות כיבוד אב ואם לבין רצון הבן. בעוד שהוא מחמיר לעניין השבועה, הוא קובע שבמישור העקרוני, מצד כבוד האב ומילוי רצונו, אין לחשוש כלל, וכמה טעמים בדבר:

ואשר נסתפקת אם יש כוח ביד האב למחות ביד בנו לישא אשה אשר יחפוץ בה הבן, לעניות דעתי נראה שאם היא אשה ההוגנת לו⁴⁷ שאין כוח ביד האב למחות ביד הבן.

1. חדא, דאפילו לענין ממון אודי ליה רבנן [=מודים חכמים] לרבי ירמיה כמאן דאמר משל האב⁴⁸, וכן פסקו כל פוסקי הלכות אשר ראיתי, כל שכן הכא שהוא דבר השייך בצערא דגופא להניח האשה אשר חפץ בה ויצטרך לקחת אשה אחרת אשר לא תישר בעיניו כל כך.

2. ועוד דקרוב הדבר בעיני להיות כמצוה לעבור על דברי תורה, שהרי אמרו רבותינו ז"ל אסור לאדם שיקדש את האשה עד שיראנה אלא שעכשיו הותר פן יקדימנו אחר, כמו שכתבו התוספות והפוסקים, הרי

46. כדרך של תשובות ב"דברים שהצנעה יפה להם", אף כאן המשיב חושף טפח ומכסה טפחיים. סימנים אלה של "רוק על הכילה" ו"מנעלים הפוכים" נזכרו בתלמוד (יבמות כד ע"ב) כסימנים מובהקים המעידים על 'כיעורו' של מי שנחשד כי בא על אשת איש, אך אין לדבר ראיות ישירות וקבילות אלא ראיות נסיבתיות בלבד. ראו רמב"ם הלכות סוטה ב, ג.

47. בעניין זה ניתן לשאול כמובן מהם ה'קריטריונים' להיותה של אישה 'הוגנת לו', והאם נתחשב במבחן אובייקטיבי או סובייקטיבי.

48. ראו קידושין לב רע"א.

שהקפידו שיקח אשה אשר יחפוץ בה ותמצא חן בעיניו. וכן בכמה מקומות חשו חכמים ז"ל לחבב האשה על בעלה⁴⁹.

וכבר השיב רבינו אשר [=הרא"ש] דאם האב מצווה על בנו שלא ידבר עם פלוני ולא ימחול לו [=לפלוני] על מה שעשה לו עד זמן קצוב, שאם הבן רוצה להשלים, שאין לחוש לצואת אביו מפני שאסור לשנוא שום יהודי... הכא נמי לא שנא לפי הנראה לעניות דעתי מאחר שיש בדבר נדנדוד עבירה, כדפירשתי לעיל.

3. ועוד, דעד כאן לא מיפלגי אם משל אב אם משל בן אלא בדבר דשייך האב בגווה פרנסת האב, שצורך גוף האב וקיומו, אבל במלתא דלא שייך בגוויה כי הכא [=בדבר שאינו שייך בגופו של אב, כמו בנדון דנן], פשיטא דאין כח לאב למחות בבן לא משום כבוד ולא משום מורא, דלא שייך כבוד אלא כגון מאכילו, משקהו, מלבישו, מנעילו כו', מורא – לא ישב במקומו ולא סות' את דבריו כו', וכן כיוצא בזה דשייך לאב; אבל במלתא דלא שייך האב בגווה, פשיטא דאין כח האב למחות ביד בנו.

גישה זו נתקבלה להלכה גם על ידי פוסקים מאוחרים וניתן לה ביטוי בדברי הרמ"א בהגהותיו ל"שולחן ערוך"⁵⁰.

2. לימוד תורה במוסד חינוכי שלא ברצון ההורים

התנגשות דומה קיימת גם במקרה השכיח שבו הורים מבקשים שבנם ילמד תורה במוסד פלוני, ואילו הוא מבכר ללמוד במוסד פלמוני. פעמים הרבה, במקרה מעין זה לא עצם מצות תלמוד תורה עומדת על הפרק (שהרי הבן יוכל ללמוד, גם אם ברמה נמוכה יותר, גם במוסד שביקרו חפצים הוריו) אלא 'איכות'

49. מעבר להיבט ההלכתי-פורמלי, מהרטוריקה של התשובה ניכר בעליל שבשני הנימוקים הראשונים נותן המהר"ק משקל רב גם לפן האנושי-פסיכולוגי, ומכוחו הוא מסתייג מהניסיון לכפות על הבן אישה שרצויה בעיני אביו (ויושם אל לב שרצון האם אינו בא כאן לידי ביטוי כלל!), אך אינה רצויה בעיניו-שלו.

50. יר"ד סוף סימן רמ.

המצווה⁵¹. יש חכמי הלכה שסבורים שבמקרה מעין זה כלל לא מדובר במצות 'כיבוד אב ואם', מכיוון שהדבר נעשה לטובת הבן ולא לטובת הוריו⁵².

אחד הערכים שעומד, בנסיבות מסוימות, כנגד חובת כיבוד אב ואם הוא מצות תלמוד תורה. ודומה שלא לחינם אמרו חכמים הראשונים, ש"תלמוד תורה כנגד כולם".

בעולמם של חכמים, ניתן ביטוי לעליונות הערך של תלמוד תורה לא רק במישור התיאורטי המופשט, אלא גם במישור המעשי והקונקרטי. כך, למשל, מצינו שלוש דעות של אמוראים בתלמוד (מגילה טז ע"ב), ה'מתחרים' כביכול זה בזה בהעלאת ערכו של לימוד תורה:

אמר רב יוסף: גדול תלמוד תורה יותר מהצלת נפשות⁵³...

אמר רב ואיתימא רב שמואל בר מרתא: גדול תלמוד תורה יותר מבניין בית המקדש, שכל זמן שברוך בן נריה קיים – לא הניחו עזרא ועלה.

אמר רבה אמר רב יצחק בר שמואל בר מרתא: גדול תלמוד תורה יותר מכיבוד אב ואם, שכל אותן שנים שהיה יעקב אבינו בבית עבר⁵⁴ לא נענש...

ומנלן דלא מיענש⁵⁵? דתניא: נמצא יוסף שפירש מאביו עשרים ושתים שנה כשם שפירש יעקב אבינו מאביו⁵⁶ [=יצחק, כששהה בבית לבן עשרים ושתים שנה].

51. 'איכות' הלימוד עשויה להיבחן מנקודת מבט אובייקטיבית, על ידי מדדים שונים (שעות לימוד, תוכן הלימודים, זהות המורים), או על פי מבחן סובייקטיבי, של הלומד עצמו.

52. ראו דרכי משה, י"ד סימן רמ, וראו להלן, בדברי המהר"ק, שורש קסו.

53. אין צריך לומר שאין להבין מימרה זו כפשוטה, שהרי אין לך דבר שעומד בפני פיקוח נפש. וראו אנציקלופדיה תלמודית, כרך י, ערך: הצלת נפשות, עמ' שמה-שמו.

54. לפי מסורת חז"ל, שהה יעקב בבית מדרשם של שם ועבר ארבע עשרה שנה, וכל אותן שנים פירש מבית אביו יצחק.

55. למותר לציין שאפילו אם נקבל דברי אגדה אלה כמקור נורמטיבי, עדיין יש מקום להבחין בין תוצאה שלפיה אדם "אינו נענש" על מעשה מסוים, לבין הוראה נורמטיבית המחייבת אותו, או למצער, ממליצה לו, לנקוט אותה פעולה.

השוואת מצות כיבוד אב ואם להצלת נפשות ובניין בית המקדש מלמדת על מקומה הרם ונישא בהיררכיה ההלכתית. ומכל מקום, למרות זאת נדחית היא מפני תלמוד תורה, ויש לתת טעם בדבר.

ההתחבטות בסוגייה זו קיבלה ביטוי כבר בתורתם של גאונים. וכך נוסחו הדברים בספר השאלות דרב אחאי גאון (פרשת תולדות, שאילתא יט):

ברם צריך, אילו מאן דאית ליה אבא ואימא ומיחייב למיטרך קמיהו לאוכלינהו ולאשקויינהו ולעיולינהו ולאפוקינהו ולאלבוינהו ולכסויינהו. כדתנן: אי זהו כיבוד אב ואם? מאכיל ומשקה, מלביש ומכסה, מכניס ומוציא. ובעי למיזל גבי רביה למיגמר או למקום תורה דלא למיגמר ליה בלחודיה, כדתנן: "רבי נהוראי אומר, הוי גולה למקום תורה ואל תאמר שהיא תבוא אחריך, שחברך יקיימוה בידך, ואל בינתך אל תישען".

הי מינייהו עדיף? תלמוד תורה עדיף, דהא הוא עדיפא מכל מעשה, או דילמא כיבוד אב ואם עדיף, דהוקש כבודן לכבוד המקום דכתיב "כבד את אביך ואת אמך" וכתוב "כבד את יי' מהונך". הלכתא מאי⁵⁷?

בתשובתו, מעדיף גם הגאון בבירור את הערך של לימוד תורה על פני מצות כיבוד אב ואם:

56. למותר לומר שעיון קל בכתובים מלמד שאין הנדון דומה לראיה (אלא אם כן נאמר, כמו שפירשו השאלות (ראו להלן), שהלימוד הוא מעזיבת יעקב את בית הוריו ללמוד בבית מדרשם של שם ועבר. ברם, למדרש זה אין סימוכין בפשט הכתובים. וראו להלן). יעקב אבינו נאנס לצאת מבית הוריו בשל חששו מעשו אחיו, שיקום עליו להורגו. יציאתו הייתה לא רק ברשות הוריו, אלא בעידודם. לעומת זאת, ניתוקו של יוסף מאביו נעשה מכורח הנסיבות ולא מרצון, והימנעותו מחידוש הקשר עם אביו, גם במחיר כאבו הגדול של האב שסבר כי בנו "טרף טרף" והתאבל עליו נראית יותר מתמוהה, וכידוע, פרשנים שונים ניסו למצוא לה פשר בדרכים שונות. מכל מקום, העלאת הפרידה הארוכה של בן מאביו והפיכתה למשאת נפש אידיאולוגית המועלית על נס מעוררת קושי רב בעיני אדם בן ימינו. גם ערך חשוב כלימוד תורה אינו נראה בעינינו מצדיק נתק כה ארוך (שנראה בימינו אכזרי למדי). הפרשנויות השונות שניתנו להצדקתה טעונות עיון מיוחד, שאין כאן מקומו.

57. תרגום: אכן, צריך [לבחון], מי שיש לו אב ואם שחייב הוא לטרוח לפניהם, להאכילם ולהשקותם ולהכניסם ולהוציאם ולהלבישם ולכסותם כמו ששינינו... וצריך [=גם כן, בו בזמן] ללכת אצל רבו ללמוד הימנו, או למקום תורה כדי שלא ילמד לבד... מי מהם עדיף?

תא שמע, דאמר רבא אמר לי רב יצחק בר שמואל בר מרתא משמיה דרב: גדול תלמוד תורה יותר מכיבוד אב ואם, שכל אותם ארבע עשרה שנה שהיה יעקב אבינו בבית עבר לא נענש עליהם, אלא עשרים ושנים שלא כיבד לאביו [=כשהיה בבית לבן הארמי].

לפי גישה זו, בנסיבות מסוימות, כאשר עומדים שני ערכים אלה על כף המאזניים, גובר כוחה של מצות תלמוד תורה והיא מכריעה את החובה לשמוע ולכבד את רצון ההורים⁵⁸. ועדיין ניתן לשאול, האם במקרה זה חייב הבן להעדיף את מצות תלמוד תורה, או שרק יכול ורשאי הוא לעשות כן⁵⁹.

ברם, ניתן להתחבט בשאלה מה יהא כאשר הערך האחד אינו נדחה לחלוטין מפני הערך השני, וניתן – בתנאים מסוימים – לקיים את שניהם כאחד. כאן כבר איננו עוסקים בדחיית הערך האחד מפני חברו, אלא בקביעת סדרי עדיפויות. כך, למשל, בשאלה כמה שעות יכול, או שמא חייב, תלמיד להיבטל מלימודו כדי לקיים מצות כיבוד אביו ואמו?

יתר על כן: כמו בכל מקרה שבו נדרש איזון בין ערכים שונים, בהחלט ייתכן שיהא הבדל בנדון דנן בין מקרים שונים שבהם קיים שוני בין רמת החיוב של מצות לימוד תורה, אופייה, מטרתה ועוצמתה. כך, למשל, ייתכן שיהא שוני בין תלמוד תורה של בן, שחייב בה מן התורה, לבין לימוד תורה של בת, שמקיימת אותו כמי "שאינה מצווה ועושה".

זאת ועוד: ייתכן שיהא הבדל בין תלמוד תורה של אדם גדול, הלומד ומלמד תורה לרבים, לבין תלמיד שזה עתה רק התחיל בלימודו. למותר לומר, שיכול ויהא הבדל בין מי "שתורתו אומנותו", לבין מי שהיקף לימוד התורה שלו מצומצם ממילא.

58. לעניין זה, ראו: א' ורהפטיג, "גדול תלמוד תורה יותר מכיבוד אב ואם", סיני ק (תשמ"ז), עמ' תיב-תכח; הרב ע' יוסף, "לימוד בישיבה ללא לימודי חול נגד רצון ההורים", תחומין ג (תשמ"ב), עמ' 235-238.

59. ראו, למשל, את ניסוחו של רבי מנחם המאירי, בית הבחירה לקידושין לב ע"א, ד"ה כל שאמר לו אביו (מהד' סופר, עמ' 186), שמתנסח בלשון זהירה, רק על דרך השלילה: "ותלמוד תורה, כל שביטל כיבוד אב ואם בשבילו, אין בידו עבירה". והשוו לדברי המאירי בחידושו למועד קטן ט ע"ב, משם משמע שמבטלים תלמוד תורה בשביל לקיים מצות כיבוד אב ואם.

לשאלה זו נדרשו חכמי ההלכה כבר בימים קדמונים. כך, למשל, נדרש רבי ישראל איסרליין, בעל "תרומת הדשן"⁶⁰, להכריע בעניינו של תלמיד שביקש ללמוד בעיר אחרת נגד רצון אביו. וזאת לשון השאלה:

שאלה: תלמיד רוצה לצאת ממדינתו, ללמוד תורה לפני רב אחד שהוא⁶¹ בוטח שיראה סימן ברכה לפניו, ויזכה בתלמוד ללמוד הימנו, ואביו מוחה בו בתוקף, ואומר לו: בני, אם תלך לאותה מדינה שהרב שם, תצערני עד מאוד, כי אדאג עליך תמיד, חס ושלוש פן תהא נתפש [=במאסר] או יעלילו עליך כמו שרגילים באותו מדינה. מה יעשה תלמיד? ישמע לאביו, או ילך כחפצו ללמוד תורה?

הר"י איסרליין קובע חד משמעית שבמקרה כגון זה אין הבן חייב בכבוד אביו, וטעמו ונימוקו עמו: "כיון שהלכה רווחת בידינו שגדול תלמוד תורה יותר מכבוד אב ואם, אינו צריך לשמוע לאביו בזה".

אכן, הוא מוסיף ואומר שאפילו אם יכול הבן ללמוד תורה בישיבה שבעירו, הרי שנינו בברייתא בעירובין (מז ע"א) שאף בזמן שמוצא ללמוד, מותר לכהן ליטמא בטומאה דרבנן כדי ללמוד תורה במקום אחר, לפי שלא מן הכל זוכה אדם ללמוד. וכן אמרו במסכת עבודה זרה (יט ע"א) שאין אדם לומד אלא במקום שלבו חפץ. ולכן הכל בכלל מצות תלמוד תורה שדוחה מצות כיבוד אב ואם.

מדברים אלה עולה שלא רק במקרה שבו המצווה עצמה, מצות תלמוד תורה, מונחת על כף המאזניים, אלא גם ב'איכות' הלימוד או 'מתיקותו', גובר כוחה של מצות תלמוד תורה על החובה לכבד את רצון האב, מכוח הכלל הגדול בתלמוד תורה "שאיין אדם לומד אלא במקום שלבו חפץ".

המהר"י איסרליין מדגיש שדין זה נוהג "אף על פי שאביו מצטער על כך, אין לו לחוש לזה, שכיבוד אב ואם ומוראם מצווה שווה היא, ונדחית מפני מצות תלמוד תורה, וכמו שלמדו בגמרא ביבמות (ו ע"א) מהפסוק 'איש אמו ואביו

60. שו"ת תרומת הדשן, סימן מ. התשובה הובאה בקיצור רב בבית יוסף יו"ד רמ אות כה.

61. יושם אל לב שהשואל מדגיש כאן שזהו בטחונו הסובייקטיבי של התלמיד, ולא דווקא מבחן אובייקטיבי.

תיראו ואת שבתותי תשמורו אני ה' – כולכם חייבים בכבודי, כלומר, מוראי⁶² למעלה ממורא אב ואם".

גם רבי יהודה עייאש, מחכמי אלג'יר במאה ה"ח, נדרש לעניין דומה (שו"ת בית יהודה, י"ד סימן נד):

שאלה... על בן תלמיד חכם שנדבה רוחו אותו לילך לעיר הקדש צפת תוב"ב. ויש לו אב ואם שמצטערים הרבה על פרידתו ומעכבין אותו שלא ליפרד מהם כלל. אם חייב לשמוע להם משום הנאת כבוד הוריו, ואם יש עליו שום עונש ח"ו במה שמפקיע מעליו לגמרי מצות כיבוד אב ואם – מהו הדין בזה.

בדומה לקודמיו, מכריע גם רבי יהודה עייאש שאיכות לימוד התורה עדיפה על פני קיום מצות ההורים⁶³. גם הוא נזקק להביא ראיה מיעקב אבינו, אלא שהוא מוסיף שעל אף שבוודאי יכול היה יעקב ללמוד תורה מפי יצחק אביו, לא נענש על שהלך לבית המדרש של שם ועבר ללמוד תורה, משום ש"אין אדם לומד תורה אלא במקום שלבו חפץ"⁶⁴.

3. לימוד תורה נגד רצון ההורים בימינו

שאלה זו שבה וניעורה בכל הדורות. נדידתם של הישיבות ותלמידיהם הייתה למחזה נפוץ⁶⁵, ובעקבותיה שבה ונתעוררה בעיה זו. להד מיוחד זכתה השאלה

62. לפי תפישתו, לימוד תורה ב"מקום שלבו חפץ" הוא בכלל מורא הקב"ה. אכן, ניתן היה לומר שרק לימוד התורה כשלעצמו הוא בגדר מצות ה', אך כאשר מדובר רק ב'שיפור' תנאי הלימוד – אין בלימוד התורה שמתקיים בתנאים פחות טובים משום ביטול המצווה או פגיעה במורא ה'.

63. אכן, בנסיבות אלה מצטרף גורם חשוב נוסף והוא מצות העלייה לארץ ישראל, שתידון להלן.

64. אכן, אפשר שיש להבחין בין 'אי ענישה' לבין המצב הרצוי לכתחילה. ואם כן אין מכאן ראיה.

65. תופעה זו היא מן המאפיינים הבולטים של עולם הישיבות. יש שראו אותה אף כערך בפני עצמו, לקיים מאמר חכמים במסכת אבות "הוי גולה למקום תורה". על תופעה זו, ראו: מ' ברויאר, "נדודי תלמידים וחכמים – אקדמות לפרק מתולדות הישיבות", בתוך: ר' בונפיל ואח' (עורכים), תרבות וחברה בתולדות ישראל בימי הביניים – קובץ מאמרים לזכרו של ח"ה בן ששון, ירושלים תשמ"ט, עמ' 445-468; הנ"ל, אוהלי תורה (ירושלים תשס"ד), 431 ואילך; י' נאמן, "הוי גולה למקום תורה", מים מדליו 11 (תש"ס), 67-81.

בימינו, עם התפוררות החברה המסורתית ופנייתם של רבים לרכוש השכלה כללית.

העימות בין הילד, שנפשו 'חשקה בתורה', לבין הוריו שביקשו שירכוש לעצמו מקצוע, היה בלתי נמנע. לצד הדיון ההלכתי, יש בו כדי לשקף מתח חברתי. חכמי ההלכה, אין צריך לומר, עומדים כחומה בצורה לצד הבנים לומדי התורה, ומעדיפים את רצונם על פני רצון הוריהם.

כך, למשל, נתבקש הראשון לציון, הרב עובדיה יוסף (שו"ת יחוה דעת, חלק ה, סימן נו), להכריע בשאלה האם מותר לבן לעזוב בית ספר רגיל ולעבור ללמוד ב'שיבה קדושה', שבה לומדים רק לימודי קודש כל היום. כל זאת בניגוד לרצון הוריו, המבקשים שלמצער יעבור ללמוד ב'שיבה תיכונית', המשלבת בין לימודי קודש ברמה גבוהה לבין לימודי חול ועמידה בבחינות הבגרות.

כקודמיו, מעדיף הרב עובדיה יוסף את לימוד התורה בשיבה ה'קדושה', גם במחיר הצער שייגרם להורים. ואף שבמקרה זה לא מדובר בהורים שאמרו לבנם 'לעבור' על דברי תורה, אלא רק ללמוד במוסד חינוכי שמקובל עליהם יותר, מעדיף הפוסק את מיצוי יכולותיו הלימודיות של התלמיד על פני כיבוד רצון ההורים.

הרב עובדיה יוסף מאמץ את הגישה המחמירה שלפיה אפילו במקרה שבו יש רק ספק בדבר שמא יצליח הבן יותר בלימודו במדינה אחרת, מותר לו לצאת ללמוד בה בניגוד לדרישת אביו⁶⁶. לעומת זאת, סוברים חכמי הלכה אחרים⁶⁷ שבכל מקרה של ספק יש להכריע לטובת האב, ו'אפילו אם הבן אומר שמובטח לו ששם יראה סימן יפה בתלמודו' אסור להניחו לעשות כן, אלא אם כן ידוע שהאמת אתו. סוף דבר, מכריע הרב עובדיה יוסף לטובת הבן.

למרות ההכרעה הברורה, וכדרכו בקודש, נותן הרב עובדיה יוסף את דעתו גם על בני הדור שבימיו. הוא יודע היטב שרבים משומעי לקחו לא יבינו הכרעה כזו. על מנת למנוע מתחים מיותרים, הוא שב ומציע לשואל – לצד עמידתו האיתנה על מסקנתו הנחרצת – לנסות ולמתן מעט את המחלוקת בין הבן והוריו,

66. ראו דברי ה'פתחי תשובה' (י"ד סימן רמ) בשם בעל 'חמודי דניאל', מובאים בתשובת הר"ע יוסף, שם. דעה מחמירה יותר מובאת בשו"ת מים רבים (סימן מט).

67. דוגמת שו"ת מים רבים, סימן מט. מובא ע"י הר"ע יוסף בתשובתו, שם.

וליישבה בדרכי שלום. לאחר שהוא עושה שימוש ברטוריקה החרפה שבה השתמשו קודמיו, שמקורה בפסוק שמפרשת בראשית – "על כן יעזוב איש את אביו ואת אמו ויסע מעירו ושער מקומו ללכת אחריה [=אחרי התורה], ישמע חכם ויוסף לקח", הוא מוסיף ומסכם בלשון רכה הרבה יותר:

בסיכום: תלמיד שנפשו חשקה בתורה רשאי ללכת ללמוד תורה בישיבה שלומדים בה תורה בכל שעות היום, אפילו אם הדבר הוא בניגוד לדרישת ההורים שרוצים שילמד בישיבה תיכונית, ואין בזה מצות כיבוד אב ואם, שגדולה מצות תלמוד תורה יותר מכיבוד אב ואם, וכמו ששנינו: ותלמוד תורה כנגד כולם. ומכל מקום, אם הדבר אפשרי, נכון להשתדל לעשות כן על ידי השפעה של רבנים חשובים ותלמידי חכמים על ההורים ולפייסם בדברים, כדי שהדבר יעשה גם ברצונם, ולהודיע גודל מצות תלמוד תורה וחשיבותה. והאמת והשלום אהבו.

במקורות רבים נוספים, רובם מחכמי הדור האחרון⁶⁸, מופיעות שאלות נוספות בעניין זה. חלק גדול מהן משקפות את המעבר מחברה מסורתית, שבה נתפש לימוד התורה כערך עליון, לחברה מודרנית, שבה אין מעניקים לו משקל רב, אם בכלל.

הרב יעקב ברייש, שכיהן כאב בית דין בעיר ציריך שבשווייץ, נדרש לעניינו של בחור ישיבה בן 17 מארצות הברית, שאביו – כמנהג המקום – הפציר בו שילמד לכל הפחות לימודים כלליים בשעות הערב, בעוד שנפשו-שלו חשקה בתורה, ורק בתורה. ותשובתו (שו"ת חלקת יעקב חלק ג, סימן קל [=דפוס חדש, י"ד סימן קלב]):

מכתבו בשאלתו קבלתי, וזו לשונו: בבחור ירא שמים ותלמיד חכם בן י"ז שנים שלומד בישיבה בהתמדה גפ"ת, ואביו הפציר בו שבלילה ילך ללמוד

68. ראו למשל תשובתו של הרב א' אורנשטיין, "יציאה לחוץ לארץ לשם כיבוד אב ואם", שנדפסה בכתב העת "התורה והמדינה" יא-יג (תש"כ-תשכ"ב), עמ' רע-רעט. הרב אורנשטיין, שכיהן ברבנות בעיר תל אביב, נשאל האם בנם של ניצולי שואה שעלה לארץ חייב לעזוב אותה כדי לגור בקרבת הוריו שנותרו בחו"ל, ו"המצב המיוחד בו הם נמצאים שולל מהם את האפשרות המעשית לעלות לארץ ישראל". במקרה זה דובר בבן יחיד, שהוריו נזקקו לו. בנוסף, דובר בכהן שממלא תפקיד חינוכי באחת הישיבות בארץ. דעתו נטתה לאסור על הבן לצאת לחו"ל, אפילו בנסיבות אלה, אך הוא הותיר הדבר לשיקול דעתם של פוסקי הדור.

בבית ספר עממי הגבוה [=קולג'] ללמוד חכמות חיצוניות אם מחויב לציית לקול אביו... אם כן כל שכן נידון דנן וכמו שהאריך כבוד תורתו בדברים מלהיבים דהניסיון מעיד שהעוסק בשאר חכמות, דרובם ככולם פורקים עול תורה ומצות לבסוף.

הרב ברייש אינו מתחבט הרבה בסוגייה, ומגיע על נקלה למסקנה שהבן אינו צריך לשמוע להוריו. את פסקו הוא מבסס על דברי הגמרא שהובאו לעיל, ולפיהם "אבא אומר השקני מים ומצווה [=אחרת] לעשות, מניח אני כבוד אבא ועושה את המצווה, שאני ואבא חייבים במצווה", ועל דברי הפוסקים שקדמוהו, והוא מסיים:

היוצא לנו, די ש לנו פסק מפורש מתרומת הדשן, ונפסק גם בשולחן ערוך, דאף שהאב מצטער מזה שהבן הולך למדינה אחרת ללמוד תורה מפני יראת עלילה שמצוי שמה, אפילו הכי אין בזה מצות כבוד. על אחת כמה וכמה בנידון דנן, שהאב רוצה שילך לנטור כרמים אחרים ולעזוב לימוד תורתנו הקדושה, בתחילה במקצת ולבסוף גם כולו, וכדרך היצר הרע. וכידוע, פשיטא דפשיטא דאין בזה שום מצוה דכבוד אב ואם.

אותה שאלה בדיוק⁶⁹ נשאל גם הרב יעקב יצחק וייס, אב"ד מנצ'סטר ולימים אב"ד בד"צ העדה החרדית בירושלים (שו"ת מנחת יצחק, חלק ה, סימן עט). גם ה"מנחת יצחק" נחרץ בתשובתו שלפיה על הבן לסרב בכגון דא לציווי אביו.

4. עלייה לארץ ישראל נגד רצון ההורים

בדומה למצות תלמוד תורה, בנסיבות מסוימות גם מצוות העלייה לארץ ישראל דוחה את מצות הציות לרצון האב והאם⁷⁰. תשובה נחרצת בעניין זה השיב כבר המהר"ם מרוטנבורג⁷¹:

69. על אף שבניגוד לרב ברייש, לא פירסם בעל "מנחת יצחק" את שם השואל, ניסוחה הזוהה של השאלה מלמד שהרב טיטלבוים שלח אותה גם אליו.

70. ראו: הרב ש' ישראלי, "עליה לארץ ישראל נגד רצון ההורים", שנה בשנה תשכ"ה, עמ' 129-146; הרב י' גרשוני, "בעיות בזרם עלית בני ישיבה לארץ ישראל", אור המזרח כ (תשל"א), עמ' 164-170; הרב ע' יוסף, "אם יש מצוות כיבוד אב להישאר בחו"ל", אור תורה, שנה יא (תשל"ח-תשל"ט), עמ' יז-יט; הרב י' שצ'פנסקי, "עליה לארץ ישראל בניגוד לרצון ההורים", אור המזרח כ (תשל"א), 170-174.

וששאלת אם האב יכול לעכב על יד בנו מלעלות לארץ ישראל?

[תשובה]: כיוון דקיימא לן דמצווה לעלות⁷², וכתב 'אני ה'⁷³, בכל דבר מצווה לא ישמע לו, דכבוד המקום קודם.

שאלה דומה, אך מורכבת מעט יותר מבחינת נסיבותיה⁷⁴, נשאל המב"ט (שו"ת המב"ט, חלק א, סימן קלט), מגדולי חכמי ההלכה בארץ ישראל במאה ה"ז:

שאלה: ילמדנו רבנו, ראובן שנדר שאם יהיה [=יקרה] לו כך וכך שידור בצפת תוב"ב. ועתה נתקיים הדבר, ואביו ואמו אינם מניחים אותו ללכת לדור שם.

וגם כן אשתו אינה רוצה לדור שם וטוענת שכתוב בכתובתה 'שלא יוציאנה לדור בשום מקום אחר'. גם כיבוד אב ואם גדול, שהרי יעקב אבינו עליו השלום נענש כ"ב שנה⁷⁵. יורנו רבינו אם חל הנדר ואם יוכל לעשות התרה, ושכך כפול.

המב"ט נחרץ בתשובתו, ופוסק שהנודר חייב לקיים את נדרו ולעלות לארץ ישראל גם בניגוד לרצון הוריו. מפני חשיבותה, נביא קטעים הימנה:

תשובה: חייב [=הנודר] לקיים נדרו, ואינו חייב לחוש לצוואת אביו ואמו שאמרו לו שלא ילך. כדילפינן פרק קמא דיבמות, ד"אם אמר לו אביו ואמו הטמא או אל תחזיר – לא ישמע, דכתב 'איש אמו ואביו תיראו ואת שבתותי תשמורו', כלכם חייבים בכבודי, כדכתיב בסיפיה דקרא 'אני ה'".

71. שו"ת מהר"ם בן ברוך, דפוס ברלין (תרנ"א), סימן עט, ומקבילה בסימן כח, שם.

72. מדברי המהר"ם כאן לא ברור האם הוא סבור שזו מצווה מדאורייתא ממש, או רק מדרבנן. ומכל מקום, הכרעתו ברורה שבכל מקרה דוחה מצות העלייה לא"י את מצות כיבוד אב ואם.

73. כוונתו לדברי הגמרא (בבא מציעא לב ע"א) שהובאו לעיל, בראש הדברים.

74. כפי שיתבאר להלן, חוץ מהחובה לקיים מצות כיבוד אב ואם כרוכים בתשובה זו גורמים משמעותיים אחרים: חובת הנודר לקיים את נדרו, וחיוב שכתב לאשתו בכתובתה ולפיו אסור לו לשנות את מקום מגוריו.

75. כוונתו למדרש חז"ל על שנענש יעקב ונעדר יוסף מביתו 22 שנה על שהוא עצמו לא כיבד אביו ואמו 22 שנה ששהה בבית לבן הארמי. ראו לעיל.

והכא נמי [=וכאן גם כן], הוא ואביו חייבים לדור בארץ ישראל, ואין לו עונש על שאינו מקיים מצות כיבוד אב ואם, שגם הם יכולים לעלות עמו ויתקיימו שתי מצוות: ישיבת ארץ ישראל וכיבוד אב ואם.

בתשובתו, מדגיש המב"ט שבמקום שבו ניתן לקיים את שתי המצוות כאחת, אפילו אם הדבר כרוך בקשיים לא מועטים, יש להעדיף את קיום מצות העלייה לארץ ישראל, אפילו בניגוד לרצון ההורים. קל וחומר, במקרה שהובא שלפניו, שבו "איכא תרי עשה [=שתי מצוות עשה]: מצות ישיבת א"י ומצות קיום נדרו שנדר לעלות ולדור".

למען השלמת התמונה, נציין כי בהמשך דבריו הוא מתייחס גם לעניין התנאי שבכתובה, אך מפרש אותו בצורה מצמצמת, וקובע שהאיסור להוציא את האישה ממקומה אינו חל על "עלייתה לארץ ישראל", שהיא בכלל מצווה, ומן הסתם לא נתכוונו הצדדים "להתנות על מה שכתוב בתורה"⁷⁶.

בדרך דומה פסק גם בעל "פאת השלחן" (הלכות ארץ ישראל, סימן ב, ס"ק כא), שהיה מגדולי תלמידיו של הגר"א, עלה לארץ ישראל וכתב בה את חיבורו הגדול המשמש עד היום מקור ראשון במעלה לדיני המצוות התלויות בארץ. וכך הוא כותב בלשון פשוטה, ש"מי שיש לו אב ואם בחו"ל, ומוחין בו לצאת [=היינו: שלא יצא] ממקומם לארץ ישראל, אינו מחויב לשמוע להם בזה". את פסקו הוא מעגן בסוגיית יבמות שהובאה לעיל.

5. מצות ישיבת ארץ ישראל שלא ברצון ההורים

סוגייה דומה, אך שונה, היא מצות ישיבת ארץ ישראל והעמדתה כערך בעל משקל מול רצון ההורים. שאלה זו עולה לא רק במקרה שבו מבקש הבן לעלות לארץ ישראל בניגוד לרצון הוריו (שנדונה בסעיף הקודם), אלא גם במקרה ההפוך: בן⁷⁷ הנמצא בארץ שמתבקש על ידי הוריו לעזוב אותה כדי להיות במחיצתם בחו"ל⁷⁸.

76. על פרשנות מעין זו, המבקשת להתיישב עם דין תורה, ראו בהרחבה: א' הכהן, פרשנות תקנות הקהל במשפט העברי (עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, ירושלים תשס"ג), עמ' 289 ואילך.

77. שאלה מעניינת היא מה יהא בעניין זה דינה של הבת. בין השאר, שאלה זו תלויה במידת חיובה במצות יישוב ארץ ישראל. לדעת חלק מחכמי ההלכה, כמו הר"ן (בשם הראב"ד, בסוף

דומה שבעניין זה יש להבחין בין יציאה לשעה, לפרק זמן מוגבל וקצוב, שהותרה אף בנסיבות אחרות (כגון: לשאת אישה, ללמוד תורה או לעסוק בסחורה), לבין יציאה לצמיתות.

בסוגייה זו, ניצב כנגד מצות כיבוד אב ואם, שהקדים אותה הכתוב לכבודו-שלו, הערך הגדול של מצות יישוב ארץ ישראל, שעליו אמרו – בדומה למצוות אחרות – ש"שקול הוא כנגד התורה כולה".

וכך אמרו בספרי פרשת ראה:

מעשה ברבי יהודה בן בתירא ורבי מתיא בן חרש ורבי חנינא בן אחי ורבי יהושע, שהיו יוצאין לחוץ לארץ, והגיעו לפלטיא, ונזכרו מארץ ישראל. זקפו עיניהם וזלגו דמעותיהם וקרעו בגדיהם, וקראו המקרא הזה: "וירשתם אותה וישבתם בה, ושמרתם לעשות את כל החוקים והמשפטים", לומר לך ששקולה ישיבת ארץ ישראל כנגד כל המצוות.

אכן, מקור זה הוא בעל אופי אגדי, וכשהוא לעצמו לא ניתן להסיק ממנו מסקנה אופרטיבית בדבר דרך ההתנהגות הרצויה בשעה שמצווה זו של ישיבת א"י ניצבת אל מול מצוות אחרות, דוגמת כיבוד אב ואם.

כמו בסוגיות שהועלו לעיל, גם כאן ניתן להציע אבחנה בין דעות שונות, שעיקרה נטוע בשאלת הרמה הנורמטיבית שמעניקים למצות יישוב ארץ ישראל. ככל שנקבע מצווה זו במדרגה נורמטיבית גבוהה יותר, כך תיטה הכף לטובת הכרעה שלפיה בנסיבות מסוימות עשוי כוחה לגבור על מצות כיבוד אב ואם.

כידוע, רמתה הנורמטיבית של מצות יישוב ארץ ישראל בזמן הזה שנויה במחלוקת פוסקים. יש מהם, דוגמת הרמב"ן⁷⁹, הרשב"ץ⁸⁰ והרשב"ש⁸¹ שראו בה מצווה מן התורה גם בזמן הזה.

מסכת כתובות), והרשב"ש (ש"ת הרשב"ש, סוף סימן ב), גם אישה חייבת במצות יישוב ארץ ישראל וממילא לא יהא בעניין זה הבדל בינה לבין האיש. וכך הסיק הרב י' שצ"פנסקי במאמרו הנ"ל (לעיל, הערה 83).

78. ראו: א' אורנשטיין, "יציאה לחוץ לארץ לשם כיבוד אב ואם", התורה והמדינה יא-יג (תש"כ-תשכ"ב), עמ' רע-רעט.

79. ראו השגותיו לספר המצוות של הרמב"ם, מצות עשה ד; וראו עוד בפירושו לתורה, במדבר לג, נג.

לכאורה, שונה יהיה האיזון לשיטת הפוסקים – דוגמת הרמב"ם – שסוברים שבזמן הזה ישיבת ארץ ישראל אינה מצווה מן התורה⁸², ולפיכך אינה נמנית במניין המצוות כלל, או שחיובה הוא רק מ"דברי סופרים"⁸³, מדרבנן בלבד⁸⁴. קל וחומר בן בנו של קל וחומר, לדעת אותם שסוברים שבזמן הזה לא רק שאין מצווה לגור בארץ ישראל, אלא שהעולה לארץ ישראל נכנס אפילו לחשש עובר על איסור⁸⁵.

יש מחכמי ההלכה שביקשו למנוע יציאה לחו"ל לשם מצות כיבוד אב ואם מכוח ההוכחה "על דרך השתיקה". התלמוד, ובעקבותיו הפוסקים⁸⁶, התירו לצאת מארץ ישראל לחו"ל רק לצורך שלוש מטרות: לשאת אישה, ללמוד תורה או לצורכי סחורה ומחיה בסיסיים. וממילא, מכוח העובדה שכיבוד אב ואם לא נזכר בין מטרות אלה, הסיקו שאין במצווה זו כדי להוות 'מתיר' ליציאה מא"י לחו"ל⁸⁷. אכן, קשה לקבל גישה זו: וכי מצווה גדולה כמו כיבוד אב ואם גרועה

80. בספרו זוהר הרקיע, סימן רכו.

81. שו"ת הרשב"ש, סימן א.

82. אכן, לדעת חלק מחכמי ההלכה, גם הרמב"ם סבור שמצות יישוב א"י היא מן התורה (ראו אבני נזר, יו"ד תנד, ז). ויש שאמרו, שהרמב"ם לא מנה את מצות ישיבת א"י במניין המצוות לא בגלל שסבור הוא שאינה מצווה מן התורה, אלא מפני שהיא חלק מ'משפט הטבע' של עם ישראל, שיבקש לשוב ולגור בארצו, ולכן אין צורך למנותה. ראה דברי הרב גרשוני, במאמרו (לעיל, הערה 83), עמ' 164-165.

83. כפי שסבר בעל 'כנסת הגדולה', יו"ד סימן רלט, אות לג, בדעת הרמב"ם; כך סבר גם בעל 'פאת השולחן'. ראו: הרב ש' ישראלי, ארץ חמדה, עמ' כ-כו.

84. אכן, למרות זאת יש בכוחה של מצווה גדולה זו, גם לדבריהם, לדחות איסורים אחרים שמקורם מדרבנן. כך, למשל, התירו ליהודי המבקש לרכוש קרקע בארץ ישראל לומר לנוכרי שיקנה עבורו את הקרקע ואפילו שיכתוב עליה שטר מכר בשבת, על אף שבדרך כלל "אמירה לנוכרי – שבות", ואסורה היא מדרבנן. ראו גיטין ח ע"ב.

85. מפני הסכנה או מטעם אחר. וידועים הם דברי רבנו חיים כהן מבעלי התוספות, שכתב (כתובות קי ע"ב): "דעכשיו אינו מצוה לדור בא"י, כי יש כמה מצות התלויות בארץ וכמה עונשין דאין אנו יכולין ליזהר בהם ולעמוד עליהם".

86. ראו רמב"ם, הלכות מלכים ה, ט.

87. בשו"ת התשב"ץ, חלק ג, סימן רפח מופיע אמנם נוסח שלפיו אסור לצאת מארץ ישראל לחוץ לארץ אלא למצות תלמוד תורה ולמצות כיבוד אב ואם. אכן, מלבד שלא מצאנו נוסח

מעשיית מסחר? ואכן, פוסקים רבים התירו לצאת מא"י לחו"ל גם בשביל מטרות שאינן חופפות בדיוק אותן שלוש מטרות שנזכרו בתלמוד, והכל שאלה של מניע ומטרה, מידה ותכלית.

יהא אשר יהא, מקור מעניין לסוגייה דנן נמצא באחד המעשים המופלאים בעניין כיבוד אב ואם שמובא בתלמוד (קידושין לא ע"ב):

רב אסי⁸⁸ הוה ליה ההיא אמא זקנה. אמרה ליה: בעינא תכשיטין. עבד לה. בעינא גברא, נייעין לך. בעינא גברא דשפיר כותך. שבקה ואזל לארעא דישראל⁸⁹. שמע דקא אזלה אבתריה. אתא לקמיה דרבי יוחנן, אמר ליה: מהו לצאת מארץ לחוצה לארץ? אמר ליה: אסור. לקראת אמא, מהו? אמר ליה: איני יודע. [אתרח] פורתא הדר אתא, אמר ליה: אסי, נתרצית לצאת? המקום יחזירך לשלום. אתא לקמיה דרבי אלעזר, אמר ליה: חס ושלום, דלמא מירתח רתח! אמר ליה: מאי אמר לך? אמר ליה: המקום יחזירך לשלום, אמר ליה: ואם איתא דרתח לא הוה מברך לך. אדהכי והכי שמע לארונא דקאתי, אמר: אי ידעי לא נפקי⁹⁰.

דומה בשאר ספרי הפוסקים, נראה שגם לדעתו היציאה לחו"ל לצורך קיום מצות כיבוד אב ואם היא לשעה בלבד ולא לצמיתות, בדומה ליציאה ללמוד תורה ולעשיית סחורה. וכך הבין אותם הרב עובדיה יוסף בתשובתו שמוזכרת להלן.

88. יש שתלו את פשר התחבטותו של רבי יוחנן בכך שרבי אסי היה כהן, ואסור לכהן לצאת לחו"ל שמא ייטמא בטומאת ארץ העמים. ראה מקבילה בירושלמי ברכות פ"ג ה"א.

89. בתוספות ר"י הזקן הסבירו שרב אסי ברח מאמו מאחר ש"הכיר שנטרפה דעתה וברח [=לארץ ישראל] שלא יוכל לצאת ידי שמיים".

90. תרגום: רב אסי הייתה לו אמא זקנה. אמרה לו: רוצה אני תכשיטים. עשה לה. אמרה לו: רוצה אני איש, בעל. אמר לה: אחפש עבורך מישהו. אמרה לו: רוצה אני שיהא אותו איש יפה כמותך. [ראה שדעתה מבולבלת], עזב אותה והלך לארץ ישראל. שמע שהיא הולכת אחריו. בא לפני רבי יוחנן, אמר לו: מהו לצאת מא"י לחו"ל? אמר לו [=רבי יוחנן]: אסור. אמר לו: לצאת לקראת אמא מהו? אמר לו: איני יודע. המתין מעט, חזר ובא לפני רבי יוחנן. אמר לו: אסי, החלטת לצאת – המקום יחזירך לשלום. בא לפני רבי אלעזר, ואמר לו: שמא חס ושלום כעס עלי רבי יוחנן על שרציתי לצאת מא"י? אמר לו רבי אלעזר: מה אמר לך? אמר לו: 'המקום יחזירך לשלום'. אמר לו: אם היה כועס עליך, לא היה מברך אותך. בין כך ובין כך, שמע שארונה של אמו בא. אמר: אילו הייתי יודע שתמות, לא הייתי יוצא מא"י.

כפי שהסבירו הפרשנים, בדבריו הסתומים-משהו נתכוון רבי יוחנן לברך את רב אסי על שביקש לצאת ולכבד את אמו, אפילו במחיר היציאה מא"י לחו"ל. והתשובה המגומגמת שהשיב לו בראשיתם של דברים ("איני יודע") לא באה להביע סלידה ממעשה זה, אלא ביטאה את הספק של רבי יוחנן איזו מצווה "גוברת": ישיבת ארץ ישראל או מצות כיבוד אב, ששתיהן שקולות המהי⁹¹.

אכן, כפי שהעיר כבר הרב ש' ישראל⁹², קשה להביא ראיה חותכת מסיפור מעשה זה, שתלוי – כמו הרבה מקורות אחרים – בפרשנות שניתנת לו.

לפי רש"י, יציאתו של רב אסי – לצמיתות הייתה, ולא רק יציאה זמנית, לשעה בלבד. ממילא, לפי פירוש זה מצות כיבוד אב גוברת על ביטולה המוחלט של מצות ישיבת א"י. לעומת זאת, חלק מהפרשנים, ראשונים (כרבי מנחם המאירי) ואחרונים (דוגמת המהרש"א), פירשו שרב אסי יצא מא"י לחו"ל לשעה בלבד, ולא לצמיתות, וייתכן שרק בסיטואציה מעין זו נדחית מצות יישוב א"י מפני מצות כיבוד אב ואם.

יהא אשר יהא: שאלה זו עלתה ובאה לפני רבים מחכמי ההלכה בדור האחרון, והם הכריעו בה הלכה למעשה.

הקמת התנועה הציונית, פעילותן של תנועות הנוער והתגברות גלי העלייה יצרו לא-אחת מצבים שבהם ניצבו העולים לארץ – בעיקר בני נוער – בפני הדילמה האם לעלות לארץ או להישאר בה, או שמא לקיים את מצות הוריהם ולשוב לארצות מוצאם בחו"ל.

התייחסותם של הפוסקים השונים עשויה, כמובן, ללמד לא רק על הסוגייה הספציפית אלא גם על יחסם למצות יישוב ארץ ישראל בזמן הזה.

כך, למשל, הרב ש' ישראל⁹³, שנמנה עם מנהיגי הרוחניים של התנועה הציונית-דתית, ביקש לאזן בין הערכים השונים, ולחלק בין מקרים שונים, וזו מסקנתו:

91. כך פירש בעל 'המקנה' על אתר.

92. במאמרו שנזכר לעיל, בהערה 83.

93. במאמרו שנזכר לעיל, הערה 83, עמ' 146.

מי שנמצא ליד הוריו בחו"ל והוא מטפל בהם ומסייע על ידם, אין עליו מצוות עליה לא"י. ואפילו אם לא יאמרו לו ההורים שהם מתנגדים לעלייתו, מצווה ועומד הוא להישאר לידם ולכבדם.

אולם אם ממילא אינו על ידם, וכן אם אין ההורים צריכים את שימושו, והם מוחלים לו על זה גם בהיותו לידם, אלא שהם מתנגדים לעלייתו לא"י מאיזו סיבה שהיא, בזה אינו חייב לשמוע להם. אדרבא, מצווה ועומד הוא לקיים המצווה שהוא והוריו חייבים בה. וכיוון שהיא מצווה עליו, גם המדריכים אותו לכך לא זו בלבד שאינם עוברים שום איסור אלא אדרבא מצווה גדולה בידם שמסייעים לדבר מצווה גדולה של ישיבת א"י, ששקולה כנגד כל המצוות.

שאלה דומה נשאל הרב עובדיה יוסף (שו"ת יחוה דעת חלק ד סימן מט), בדבר "מי שהוריו גרים בחוץ לארץ, ומצווים עליו לרדת מהארץ, האם עליו לציית להוריו ולרדת מן הארץ כדי לקיים מצות כיבוד אב ואם?"

תשובתו של הרב יוסף עשויה להפתיע רבים בנחרצותה לעניין חיובו של הבן לסרב למצות הוריו ולהישאר בארץ ישראל. בין השאר, מסתמך הרב עובדיה יוסף על תשובות המהר"ם והמב"ט שהובאו לעיל, ועליהן הוא מוסיף תשובות נוספות⁹⁴. ותורף דבריו:

מצות ישיבה בארץ ישראל אין ערוך אליה. שהיא שקולה כנגד כל המצוות שבתורה, ובמיוחד כשהכוונה להתיישב בארץ ישראל לשם מצווה, ולקיים בה כל המצוות התלויות בארץ. ולכן אם ציווהו אביו שלא לעלות לארץ אל ישמע לו. ומכל שכן שהזוכה להתיישב בארץ, וציווהו אביו לרדת מהארץ לחוץ לארץ, שבודאי אסור לשמוע לו, כי מצות ישיבת ארץ ישראל דוחה למצות כיבוד אב ואם, ובפרט שגם הוריו מצווים לעלות ולהתיישב בארץ. והשם יתברך יקבץ נדחינו מארבע כנפות הארץ.

94. שו"ת מעיל צדקה, סימן כו; רבי יהודה עייאש, שו"ת בית יהודה, י"ד סימן נד; רבי יעקב בן נאיים, שו"ת זרע יעקב, קונטרס ישועות יעקב, דף יט, סוף ע"ג; שו"ת איש מצליח, י"ד סימן ל.

6. ענייני תפילה ואמירת 'קדיש'

לעיתים, אפילו מנהג קל דוחה את כבודו של האב. כך, למשל, דן המהרש"ל בחיבורו 'ים של שלמה' (קידושין, פרק א, סימן סג), שנזכר לעיל, במקרהו של אב שמחה בבנו והפציר בו שלא יאמר 'קדיש' על אמו שנפטרה, מאחר שהוא מקפיד שלא יאמר בנו קדיש בעודנו חי.

המהרש"ל קובע שבמקרה זה אל לו לבן לשמוע בקול אביו, "מאחר שנהגו אבותינו הקדושים לומר קדיש יתום, מעובדא דרבי עקיבא, שמורה ממנו שבהוא זכות ונייח נפש [=מנוחת נפש] לשוכני עפר לומר קדיש, הוה כאילו אמר לו שלא יעשה דבר שהוא מדברי סופרים".

בדומה, כתב בעל 'פתחי תשובה' (יו"ד סימן רמ), שכאשר הבן מבקש – בניגוד לרצון אמו – להתפלל בבית כנסת אחד, "במקום שמתפללין שם בכוונה גדולה יותר", אינו צריך לשמוע לה, ואין כאן פגיעה במצות 'כיבוד אב ואם'.

1. ציות לצו ההורים בניגוד לערכים אחרים

כפי שהראינו לדעת, הכלל הוא – כפי שמשתקף מרוב המקורות שהובאו לעיל – שבמקרה של 'התנגשות' בין רצון ההורים לבין קיומה של מצווה, נדחים⁹⁵ רצונם וכבודם מפניה. דווקא משום כך, יש עניין רב באותן דעות חריגות, יוצאות מן הכלל, שבנסיבות מסוימות העדיפו את רצון ההורים על פני מה שנראה כנורמה דתית נוגדת, ברמה זו או אחרת.

דוגמא יפה לכך עשויה לשמש דעתו המסויגת של אחד מגדולי ההלכה במאה ה"ח, רבי אברהם דנציג, בעל 'חיי אדם', בסוגייה שנזכרה לעיל, עלייה לארץ בניגוד לרצון ההורים. חלקו השני של ספרו הנודע בדיני איסור והיתר, 'חכמת אדם', מכונה 'שערי צדק', ומיוחד לדיון בדיני המצוות התלויות בארץ. וכך הוא כותב (שער משפטי הארץ, פרק יא, סעיף ה):

95. וכפי שהערנו לעיל, אפשר שבמקרה זה מלכתחילה לא חלה חובת הכבוד בכגון דא.

מי שיש לו אב ואם ומוחין בידו מלעלות, צריך עיון אם מחויב לציית אותם מדין כיבוד, או דינו כשאר מצוות⁹⁶, שאם יצוו [=האב והאם] לאדם לבטל אחת מהמצוות לא ישמע להם.

כראיה לדבריו, הוא מביא מקור מדרשי מעניין (בראשית רבה לט, ז), המדבר על חיבוטי הנפש של אברהם אבינו, קודם עלייתו לארץ ישראל⁹⁷ ונטישתו את בית אביו (עובד האלילים!) תרח:

לפי שהיה אברהם אבינו מפחד ואומר: אצא ויהיו מחללין בי שם שמים, ואומרים הניח אביו והלך לו לעת זקנתו. אמר לו הקדוש ברוך הוא: לך, אני פוטרך מכיבוד אב ואם, ואין אני פוטר לאחר מכיבוד אב ואם. ולא עוד, אלא שאני מקדים מיתתו [=של תרח אביך] ליציאתך.

שיקולים אלה, של החשש מפני 'חילול שם שמיים' ו'מה יאמרו הבריות', הם מן השיקולים החשובים ביותר במערכת השיקולים המטא-הלכתיים, ולא אחת גוברים הם על השיקולים השגורתיים⁹⁸.

בהערותיו שבחלק 'בינת אדם', מרחיב רבי אברהם דנציג ומפרש את עמדתו: "אף על פי שציווהו [=הקב"ה לאברהם] לעלות לארץ ישראל והיא מצווה, מכל מקום כשיש עליו מצוות כיבוד אסור לעלות. ואם כן הוא אמינא [=היינו אומרים] שגם אברהם אסור אם לא שילך אביו עמו, ולכן אמר לו [=הקב"ה] לך אני פוטרך, כיוון שאני מצווה לעלות לארץ ישראל, אבל לאחר, אף על פי שרצונו לעלות, אסור מטעם כיבוד [=מצוות כיבוד אב ואם]."

אכן, כשלא מדובר במצווה ממש אלא רק בנורמות דתיות פחותות-ערך במשקלן, יש מקום לתת משקל רב הרבה יותר לרצון ההורים. דוגמא אחת לכך מציע כבר

96. מהערה זו עצמה שומעים אנו שאף לדעתו הכלל הוא שבמקרה רגיל המצווה גוברת על רצון ההורים, וכאן זהו "מקרה מיוחד" (lex specialis)

97. אין צריך לומר שלמרות מאמר חז"ל שלפיו "קיים אברהם אבינו כל התורה כולה", הבאת ראייה נורמטיבית מקודם מתן תורה היא בעייתית כשלעצמה. אכן, יש לזכור שרבים מפוסקי ההלכה שנזכרו לעיל בעניין מצוות תלמוד תורה נגד רצון ההורים נזקקו לדוגמא של יעקב אבינו, שאף הוא קודם מתן תורה היה.

98. עסקתי בסוגייה זו בהרחבה במקום אחר. לפי שעה, ראו מאמרי: א' הכהן, "שיקולים מטא-הלכתיים בפסיקת ההלכה – מתווה ראשוני", דברי הקונגרס הבינ"ל הראשון לפילוסופיה של ההלכה, א' רביצקי וא' רוזנק עורכים, ירושלים תשס"ה [בדפוס]

בעל "ספר חסידים"⁹⁹, ספר היסוד של חסידי אשכנז במאה הי"ג, שממליץ לבן שימנע עצמו מתעניות וסיגופים אם רואה הוא שהדבר מצער את אביו ואמו. ועם זאת, הוא ממנהר לסייג את דבריו, ברוח הדברים שאמרנו לעיל, וקובע שכך הדין דווקא בתעניות יחיד, אבל לא בתעניות של חובה.

דוגמא נוספת מצויה בשו"ת ערוגת הבשם לר' משה (בן ר' עמרם) גרינולד, אב"ד חוסט, מרבני הונגריה במחצית השנייה של המאה הי"ט (או"ח סימן יט). הוא נדרש לשאלתו של בחור ישיבה חסידית, שאביו ציווה עליו לבל יטבול במקווה, אפילו בעת הצורך, אלא רק במקוה שמימיה חמים, ואביו מצטער אם יעבור על רצונו. מכיוון שלא מדובר במצווה של ממש, אלא רק בחומרה שהחמירו חסידים על עצמם, מסתפק המשיב בשאלה זו, ולסוף ממליץ לשואל שיפסיק את דעתו של אביו, ויאפשר לו לטבול, בשעת הדחק, גם במקווה שמימיה קרים.

ז. אחרית דבר

העיון בסוגייה שלפנינו מלמד שלמרות חשיבותה וערכה של מצות כיבוד אב ואם, שהשוותה ל'כבודו של מקום', אין לראותה כערך מוחלט. כערכים אחרים בעולם ההלכה והמשפט, גם מצות כיבוד אב ואם היא חלק ממכלול גדול של ערכים חשובים אחרים, ויש לאזן בינה לביניהם. במקרה של התנגשות בין ערכים שונים, יש לנסות להגיע לפתרון שמצד אחד ייתן ביטוי למדרג ולסדר הקדימויות שבין הערכים השונים, אך יחד עם זאת ימזער ככל שניתן את הפגיעה בכל אחד מן הערכים.

כאשר מצווה זו נוגדת ציוויים אחרים, ברוב המקרים היא נדחית מפניהם. הסיבה לכך היא שבמקרה זה גובר 'רצון שמים' על פני 'רצון ההורים', או שמלכתחילה אנו אומרים שבנסיבות אלה לא חלה מעיקרה החובה לכבד את ההורים.

הקביעה 'מי נדחה מפני מי ואימתו', חכמה גדולה היא. מדובר בשאלה שההכרעה בה אינה יכולה להיעשות באופן אוטומטי. היא תלויה הקשר, זמן, מקום ונסיבות. לצד קביעת כללים שכוחם נראה יפה לשעה ולדורות (כגון דחייתה של

99. ספר חסידים, סימן שמ, מהד' ר' מרגליות (ירושלים תשי"ז), עמ' רנו. הנוסח שלפנינו משובש.

מצות כיבוד אב ואם מפני מצות תלמוד תורה), יש לא מעט מקרים שבהם גילו חכמי ההלכה רגישות למערכת היחסים העדינה, המסובכת והמורכבת של חיי המשפחה.

לצד הדיון הפורמלי בשאלה 'מה קודם למה', אפשר שניתן להעלות מתוך סוגייה זו גם קווים מנחים לשאלה העקרונית בדבר יכולתו של המשפט להתערב בחיי המשפחה, ובעניין רציותה של התערבות מעין זו. עיון במקורות המשפט העברי מלמד שבמקרים רבים, אין הוא חושש כלל מפני התערבות זו. בניגוד לתפישות מודרניות, המקדשות לעיתים את האוטונומיה של המשפחה ומצמצמות את ההתערבות המשפטית בה עד למינימום, המשפט העברי אינו מהסס להתערב בהחלטות 'פנים משפחתיות', על בסיס שיקולים ערכיים שונים. לא אחת, שיקולים אלה אינם בהכרח משקפים את 'טובת המשפחה' בכלל, או טובת אחד מבניה בפרט, אלא ערכים שונים לחלוטין (כגון: תלמוד תורה, או קיום מצוות אחרות).

ומכל מקום, מתוך התבוננות מוקפדת בדרך הילוכם של חכמי ההלכה בסוגייה מורכבת זו, יכולים אנו לגלות את השילוב שבין ה"ראש" וה"לב". לצד כושרם האינטלקטואלי, ההלכתי והשיפוטי של חכמי ההלכה, שאינו צריך לפנים, להכריע בשאלות הלכתיות ומשפטיות סבוכות, עולה ובוקעת לעיתים גם רגישותם למצוקות הפרט, ויכולתם להלך, ברגישות ובתבונות, בשביליה הסבוכים והמפותלים של המשפחה.